

ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРИРОДНИЧИХ ЗНАТЬ

УДК 81'0

Володимир Козирський
Інститут теоретичної фізики ім. М. Боголюбова НАН України, м.Київ
Олександр Маловічко
Технічний ліцей при НТУУ "Київський політехнічний інститут"

УКРАЇНСЬКЕ КОРИННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ АГРАРНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Козирський В., Маловічко О., 2004

Проаналізовано походження деяких характерних аграрних термінів сучасних європейських мов. Синтетичні модельні міркування й палеокомпаративістика свідчать на користь трипільських джерел наведеної лексики. Нетривіальним видається практична тотожність виявлених ностратичних праформ і сучасних українських слів.

We analyse the origin of some typical terms in today European languages. Synthetic model considerations and paleocomparativistics are evidence of Trypillia origin of the vocabulary exposed. Very nontrivial result is almost absolute identity of nostratic praforms and today Ukrainian words.

Початки рільничої культури на території сучасної України сягають часів сивої давнини. Безперечні свідчення доволі активного виробничого господарства датовано майже п'ятьма тисячами років перед Христом. Вважається також, що найранішим пам'яткам ранньорільничої культури Трипілля-Кукутені передувала Буго-Дніпровська культура. Проте, якщо Буго-Дніпровська культура насправду була попередницею культури Трипілля-Кукутені, то це означає, що її носії мешкали східніше від ранніх носіїв культури Трипілля-Кукутені. І тісний зв'язок між цими культурами справді простежується. А це є ще одним з доволі поважних аргументів на користь того, що творці культури Трипілля примандрували зі сходу.

Ми вважаємо, що індоевропейці походять з Центральної Азії, де вони виокремилися з і відокремилися від решти носіїв мов великої мовної надродини, яку найменовано ностратичною. Це була мовна макрородина, носії якої жили виїнятковно зі збиральництва й мисливства мабуть аж до XV тисячоліття перед Христом. Розвиток скотарства примусив цих уже колишніх мисливців розселитися в пошуках придатних пасовищ на ріжні боки й зрештою вийти поза межі Центральної Азії.

Протягом VIII–VII тисячоліть індоевропейці опанували Великий Степ. Саме в цей період індоевропейці, від яких уже відокремилися носії індоіранських мов і деяких інших мовних груп, винайшли й опанували колесо, а також доместифікували велику рогату худобу й коня. Перебіг цих подій ще не є досить добре дослідженим.

Проте на підставі того факту, що ностратична праформа k'oŋ – круглий – полишила виразні сліди у мовах чотирьох мовних родин, де вона набула вигляду відповідно в алтайських – kol'ŋ – крутити(ся), в індоевропейських ghel – круглий наріст, голова, в картвельських – gwar-/gar – круглий, котитися, в семіто-хамітських g(w)l – круглий, куля, голова (тут слід наголосити, що укр. коло, куля, гуля найближчі до ностратичної форми), можна зробити висновок, що зазначені мовні родини довгий час зберігали традиції ностратичні. Слово це присутнє в різних мовах: pers. golule – куля, eng. globe, glomerate – згорнений клубком. Варто придивитися уважніше й до нахських форм: go – круг, gorga – круглий, gorgal – куля. Останнє слово наявне також і в груз. gogali – обруч. До цього ж масиву належить італійське clava – булава.

Ситуацію з мовою трипільців могли би з'ясувати етимологічні словники слов'янських (особливо української) мов, бо на територіях поширення пам'яток Трипільської культури *тепер стало мешкають лише українці*. Проте етимологічних досліджень української лексики належно не провадять. Бракує "Етимологічного словника української мови". "Етимологічний словник російської мови" Фасмера писано з позицій походження більшості української і слов'янської лексики від грецької, латинської або німецької мов.

Українські слова "віл", "комора" й "комин" вважають запозиченими з грецької: віл – βολιθος, комора – кацара – грецьке значення склепіння й комин – по-грецькому кацивос – означає піч (для випалу або топлення), горно, кухенна піч. Проте давно відомо, що слова ці догрецькі, може, навіть не індоевропейські. Чомусь укладачам ЕСУМу не на думці, що ці культурні слова (терміни осілого господарства) можуть бути власне трипільські.

Варто розібрати хоча б хронологію культури Європи і зрозуміти, що *Трипільська культура старіша за будь-яку європейську археологічну (ранньорільничу) цивілізацію, зокрема й грецьку, майже на 3 000 років*. Радіовуглець датує найдавніші пам'ятки Трипілля-Кукутені 4 600 р. перед н. е. Найдавніші ж повідомлення хеттів про плем'я *ахіява* на Заході Малої Азії, що вважають ахайцями – найдавнішим з грецьких племен, датовано XIV ст. перед н. е. До того ж у Греції ніколи не було ранньорільничих культур. Себто, слід шукати інших джерел запозичення культурної лексики мовою трипільців, або це не запозичення. Радше це терміни трипільців або їхніх попередників. Можна думати про запозичення трипільської лексики грецькою мовою.

Словника Фасмера створено в 30–40-х роках ХХ ст. й не дивно, що багато слів (там сила українських: Фасмер, схоже, позичив словниковий реєстер у В. Даля), автор пояснює мовами Західної Європи, термін “*sana*” вважає французьким: трипільці “не наважилися” винайти сапу. Поталанило українцям нашої доби, які взяли сапу від середньовічних французів, що позичили її в італійців. Неясно – чи французи подарували комусь сапу, чи українці ходили до Франції по досвід. Етимологів не цікавить будь-яка історія, історія культури зосібна.

Стосовно ж археологічної культури Трипілля, то й західних археологів та істориків не цікавлять археологічні культури Південного Сходу Європи. Є неписана традиція обходити увагою землі колишнього Союзу (раціо є – ми самі маємо вивчати власну історію): результати можуть змінити погляди на усталену схему історії.

Чому слід вивчати саме давню українську? Сучасні мешканці правобережжя Дніпра є нащадки творців Трипілля. Схоже, що тут місце виникнення слов'янсько-балтійської спільноти. Варто поглянути на мапу й з'ясувати, де був центр слов'янства часів хоча б Київської держави. Це Буковина. А саме біля Чернівців найдавніші пам'ятки Трипілля.

Ричард М. Вилсон в “*Encyclopaedia Britannica*” пише: “Англійська мова належить до Індо-Європейської мовної родини і тому споріднена з багатьма мовами, що ними говорять у Європі та Західній Азії від Ісландії до Індії. Промовою, званою прото-Індо-Європейською, розмовляли близько п'яти тисяч років тому кочовики на теренах південно-східних Європейських рівнин”. Тлумачення недоцільно. *Sapientia sat*.

Лексика, яку ми оглянемо, слов'янська, близька до балтійської, але *містить суто українські слова*, яких немає в більшості слов'янських мов. До прикладу, “*барило*” є ще в польській і білоруській. Або та ж “*sana*”. Через брак етимологічних словників італійських мов користали з такого англійської мови Барнгарта 1988 р. Чому він корисний для вивчення етимології української? – і) Англійська мова – мова англо-саксів, які в нову добу перебралися до Британії із Саксонії, де спілкувалися з чехами й лужичанами. ii) Важливо мати інформацію про складові англійської лексики, укладач не соромиться написати, що походження слова “не визначено”.

Причина й у тім, що більшість лексики європейської вважають латинською з походження, хоча не з'ясовано походження власне індоєвропейських мов. Ми вважаємо, що носії цих мов прийшли зі сходу, а не народилися в Середній Німеччині, як твердили німці. Себто, коли в Барнгарта написано “не визначено”, це означає слов'янське або інше походження, про яке укладач не знає.

Щодо “*sani*” в Барнгарта написано, що до англійської слово втрапило з французької, французька й італійська закорінені в пізню латину, після чого написано: це слово “невідомого походження” (“*uncertain origin*”). На відміну від Фасмера, укладачі розуміють, що сапа як рільничий реманент не могла виникнути в часах пізньої латини. Слова цього антична латина не знає. Ми вважаємо, що слово це потрапило до мови італіків, схоже, спадкоємиці етрусської, а потім опинилося в пізній латині, до етрусської ж позичено з мови попередників етрусських пересельців.

Офіціози “традиційно” твердять, що багато лексем українських має чуже походження (і то часто-густо про базисну лексику). Про засадничість позиції свідчить ЕСУМ: слова українські вважає запозиченнями з греки, латини, германських мов. Направду базисна лексика є питомою “власністю” мови (точніше, мовної групи). До базисної лексики належать слова на позначення частин тіла, якісних характеристик (розмір, вага, колір), природніх явищ, основних дієслів тощо. Зазначимо, що вона не містить термінів господарства й виробництва, бо походить з часів збиральництва й мисливства, себто задовго до осілости й рільництва. Ми називаємо лексику осілости й рільництва базисною лексикою другого рівня.

Слова, пропоновані до аналізу, є саме такі. До прикладу, сапа – зняряддя для України традиційне, природнє й характерне. У виданих томах ЕСУМ цього слова немає. Але воно є в інших мовах. Італійською сапа й мотика зарра, matra, zappetta (садова). Що дає ЕСУМ? “мотика <сапа, кирка, кайло>”. Засвідчуючи слово майже у всіх слов'янських і спорідненість з давньоіндійським matuam “дрючок”, ЕСУМ вбачає корені у народній латині mattiusa: слово трапило до України з Апеннін. Чи могло бути запозичене слово (і сама сапа) в Україні звідти, де цивілізація виникла на 4 тисячі років пізніше за рільництво в Україні?

Статті на кшталт згаданої є артефакти хибного компаративізму. Хто ж має правильно формулювати етимологічні проблеми й шукати правдиві розв'язки? Якщо мислити робом, відбитим у згаданій статті

(й багатьох інших), то сапа за Трипілля називалася інакше або її в Україні не було взагалі. Археологія свідчить, що матеріальні культури та їхні носії на теренах Євразії рухалися зі Сходу на Захід. Т. Гамкрелідзе й В. Іванов твердять, що Центральна й Західня Європа заселялися не раніше початку II тисячоліття п. н. е. Слід пам'ятати, що Північний Схід Балкан та Південно-Західня Україна були теренами найдавніших ранньорільничих (без металу) культур (не лише Європи).

Наведемо до порівняння приклади термінів рослинництва й пов'язаних з ними (таблиця 1).

Таблиця 1.

№	Українська	Грецька	Італійська	Німецька	Російська
1	Барило	Πιθος	Barile	Faß	Боченок
2	Борошно	Σιτος	Farina	Mehl	Мука
3	Жати (сікти)		Segare	scheren	Жать
4	Жито	Σιτος	Segala	Roggen	Рожь
5	Каша		Cascia	Grütze	Каша
6	Крупа	Σιτος	Grano	Grütze	Крупа
7	Місити	Μιγνυμι	Mestare	kneten	Месить
8	Молоти	Μιλλω	Pestare	mahlen	Молоть
9	Молотити (тріпати)		Trebiare	dreschen	Молотить
10	Овес	Βρομος	Avena	Hafer	Овес
11	Орати	Αρατρον	Arare	pflugen	Пахать
12	Пшениця	Σιτος, πυρος	Frumento, grano	Weizen	Пшениця
13	Терти	Τριβειν	Tritare	reiben	Тереть
14	Точити (пересівати)	Πεττειν	Stacciare	durchsieben	Просеивать
15	Сапа	Σαπιρι	Zappa	Sappe	Мотыга
16	Хліб	Πυρος (пшеничний)	Pane (лат panis)	Brot	Хлеб
17	Цибуля	Τοζον	Cipolla	Zwiebel	Лук
18	Ячмінь	Κριθη	Ordzo	Gerste	Ячмень

Скотарські й дотичні терміни в різних мовних родинах мають такий вигляд:

Таблиця 2.

№	Українська	Латина	Італійська	Німецька	Литовська	Перська
1	Баран	Vervex, aries	Montone	Hammel	Āvins	Gusfand
2	Вівця	Ovis	Pecora	Schaf	Avis	Gusfand
3	Ягня	Agnus	Agnello	Lamm	Eriukas	Barre
4	Коза	Capra, capella	Capra	Ziege	Ožka	Azak
5	Козел	Caper	Becco	Ziegenbock	Ožis	bož
6	Козеня	Haedus	Capretto	Zicklein	Ožkytis	
7	Повість		Feltro	Felz	Veltinys	Namad
8	Вим'я	Uber	Tetta	Euter	tesmuo	Pestan
9	Доїти	Mungere	Mungere	melken	melžti	Dusidan
10	Молоко	lac	Latte	Milch	pienas	
11	Морда	Os, rostrum	muso	Maul	varža	Puze
12	Пасовисько	pasuum	pascelo	Weide	pagania	Čaragah
13	Пасти	pasco	pasturare	weiden	ganyti	Čaranidan
14	Худоба	pekus	bestiame	Vieh	givaliai	Dam
15	Шерсть, вовна	lana	Pelo, pelame	Fell	vilna	Pašm
16	Юшка	jus	zuppa	Brühe	Putra, buza	Šurba

Можна запитати: а чи на Захід не рухалися інші етноси, носії інших мов? Наведені приклади мають допомогти з'ясувати взаємодію етносів і мов України й Західньої Європи. Україна завше була жвавим перехрестям і в її межах свого часу мешкали й давні прибалти, що просунулися на північ. Але мешканцями українських степів вони, вірогідно, не були.

Аргументом є наявність у мовах Західньої і Центральної Європи суто української лексики (відсутньої в інших слов'янських). До прикладу, в латині й італійській. Йдеться про обмежені обсяги, бо в українській вони ще від Трипілля, а латина й італійська зазнали потужних нашарвань. Виникає питання про італійську лексику, якої немає в латині. Звідки вона? Може, залишки етрусського субстрату. Вважають, що людність Етрурії була поліетнічна й мови були різні, може, навіть із різних родин. Єдиний колись знавець етрусської у колишньому Союзі О. Харсекин казав, що "італійська мова – це латина в устах етруска". Отже, наявність в італійській слів, яких немає в класичній латині, свідчить, що слово потрапило до італійської зі субстратних мов або з германських внаслідок загарбань часів Риму (це мають бути запозичення, яких немає в етрусській). Отже, можна піддати сумніву не-українськість і навіть не-слов'янськість мови трипільців.

Щоб не розтягати дискусію, подамо етно-мовну модель появи рільництва в Європі. Де територія, замешкана колись племенами ностратичної надродини? Прийнято вважати, що це Близький Схід і навіть китайці родом звідти. Видається, що перші дорільничі культури виникли в горах, де domestikовано овець, кіз і собаку. Схоже, це Східній Тибет, звідки течуть Хванхе, Янцзи, Меконг і Брагмапутра. На нашу думку, розселення ностратиків відбувалося не пізніше 15 000 років тому саме звідти. Правдоподібно, тут переходила й генеза іншої надродини – сино-тибето-кавказької, яка містить східньо-кавказькі (нахсько-дагестансько-хуррито-урартські) і енісейські мови.

Опісля розпаду сино-кавказької і ностратичної надродин, що мешкали поруч близько 20 000 років тому, носії кавказьких мов рушили на північний захід. У тому ж напрямку йшли й носії індо-європейських та уральських мов у пошуках нових пасовиськ для вже свійських овець та кіз. Швидкість таких розселень оцінено грубо: близько 1 000 км за 1 000 років. В якийсь момент носії ностратичних мов почали розселятися, головню на Захід. Але потрапити на Захід з Центрального Китаю можна лише через Синьцзян. Далі носії індо-європейських мов рухалися на захід Великим Степом, а інші дещо південніше (картвели й семіто-хаміти) й північніше (уральці).

На шляху до Європи спільнота подрібнювалася. Спочатку відокремилася частина індо-іранців, потім прагерманці. Найдовше решта затрималася поміж Каспієм і Доном, де відокремилися хето-лувійці і, мабуть, протогреки, які західнім берегом Каспію пройшли до Малої Азії. До зупинки поміж Бугом, Дністром та Прутом дійшли тільки пращури південноєвропейців, а саме праіталіки, праслов'яно-балти, правірмени (І. Дьяконов твердить, що правірмени прийшли до Вірменії-Урарту з Балкан, і вважає, що вірменська близька до албанської), пратрако-іліри та інші. Більшість дійшла до Балкан, окрім слов'яно-балтів, що зупинилися на українським чорноземі. Проте індоєвропейці залишалися скотарями (саме в південноукраїнських степах domestikували тура).

Отже, якщо модель правдива, то індо-європейці мали спільну лексику мисливсько-збиральницького та скотарського періоду, коли пасли вже свійські вівці, себто, до розпорошення індо-європейської прамови на діалекти. А лексика хатнього господарства виникла, коли індоєвропейці замешкали на українським чорноземі й почали вправлятися в рільництві. Як праукраїнські терміни трапили на Апенніни? Підтверджують нашу модель археологи. В. Даниленко (книга “Енеоліт України”) довів, що Апенніни було заселено аж у середині III тис. перед н. е. зі Східніх Балкан. Себто, з регіону, де виникло Трипілля (це період розвиненого енеоліту). Варто процитувати “Історію Європи”, т. I, М., “Наука”, 1988: “Цілков підставово припускають, що в рільництві таких культур, як Гумельниця, Ведастра, Трипілля застосовувалися соха або примітивний плуг, а за тяглову силу – води... Щонайменше в IV тис. такі виробництва, як ткацтво, обробка шкір, виготовлення кераміки, вже виокремилися в самостійні ремесла... Та не лише в економічнім, але й у соціальнім відношенні це суспільство стояло вище решти Європи”.

На нашу думку, поява розвинених культур Північно-Східніх Балкан пов'язана з культурами Малої Азії. Цю думку поділяли археологи від Дж. Мелларта. Вплив цих культур мав виявитися лексикою рільництва (назви рільничих культур і основних дій) у мовах, які спадкували цим культурам. Це вислід з того, що найдавніші пам'ятки Трипілля розташовано на півдні ареалу. Правдоподібно, що Трипілля створили рільники, осілі на Півдні України, які розмовляли окремими індо-європейськими діалектами. Ймовірно, це був слов'янсько-балтійський діалект індо-європейської. Носії діалектів сприйняли досягнення малоазійців і завдяки чорнозему розвинули нову техніку рільництва. Тому в мові з'явилися слова, яких доти не було, бо індоєвропейці не були хліборобами. Логічно, що терміни рільництва “орати”, “сіяти”, “сім'я”, “сапа”, “терти”, “місити”, “цибуля”, “овес”, “ріпа”, “тісто”, “борошно” і т. і. народилися у Трипіллі в середині V тисячоліття перед н. е.

Можна припустити й інше: слова народжено у Трипіллі серед протоіталіків (бо згадані вище слова наявні також в італійських мовах: лат. aratio, іт. agare, лат. semen, іт. seme – сім'я, іт. zarra – сапа, лат. tritus, іт. tritare – терти, іт. mestare – місити, і т. і.). В германських мовах оранка пов'язана зі словом Pflug – плуг, рало. Отже, можна виявити напрямок запозичення – чи з Апеннін на Схід, чи навпаки.

Які ж аргументи, що праслов'янська лексика рільництва первинна, а італійська вторинна (окрім чисто археологічних). Це слова, наявні в італійській і відсутні в латині (або виникли в пізній латині). Італійську як таку зафіксовано лише наприкінці першого тисячоліття нової ери, і вона не може бути джерелом базисної лексики для східніх слов'ян. До того ж слова стосуються господарства: барило, сапа, скриня, каша, місити, молотити (іт. trebbiare, що не можна не порівняти до тріпати, витріпувати – слова, що й досі у вжитку стосовно льону, якщо обмежитися сільським господарством), свинина та інші.

1. В. Козирський, О. Маловічко. *Якою мовою розмовляли трипільці?* // *Українська культура*, 2004. – 2-3, С. 27–28. 2. Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Іванов. *Індоєвропейська мова й індоєвропейці*. Тбілісі, 1984 (рос.); 3. В. М. Ілліч-Світлич. *Дослід порівняння ностратичних мов*. У 3 т. Москва, 1971–1984 (рос.); 4. С. А. Старостин. *Індоєвропейсько-північнокавказькі ізоглоси*. // *Давній Схід: етнокультурні зв'язки*. – М., 1988 (рос.).